

CHAOS (gr. *χάος* — nieskończona, niezmierna przestrzeń, rozwarta paszczyzna) — termin określający pierwotną postać świata w okresie przed stworzeniem lub uporządkowaniem go przez Istotę Najwyższą; zapożyczony z filozofii gr., analogicznie stosowany w religioznawstwie.

W filozofii. Filozofowie gr., pragnąc nadać swoim teoriom o prapoczątku świata cechy odwiecznej mądrości, odwoływali się do kosmogonii mitologicznej, najczęściej do *Teogonii* Hezjoda, wg której „najpierw stał się chaos, a następnie ziemia” (116). Hezjod charakteryzował ch. jako ciemną przepaść, mglistą otchłań, wietrzny rozziw (700, 811); to pozwalało wywodzić sens terminu „chaos” zarówno od *χάσκειν* ([cháskein] — rozwierać się, rozstępować się), jak i od *χέεσθαι* ([chéesthai] — wylewać się, przelewać się). Pierwsze z tych znaczeń umożliwiło filozofom pojmowanie ch. jako nieogarnionej przestrzeni (pitagorejczycy), jako miejsca lub zbiornika, w którym powstał świat (Platon, Arystoteles); drugie dostarczało podstaw do utożsamiania ch. z nieokreślonym prątworzywem (Anaksymander), z mieszaniną: czterech żywiołów (Empedokles), nieograniczonej liczby cząsteczek ilościowych (Demokryt), jakościowo różnych, nieskończenie podzielnych elementów (Anaksagoras) oraz z ciemną bezkształtną masą (stoicy). Filozofowie hellenistyczni z reguły zespalałi obie te koncepcje; niewątpliwie przyczyniła się do tego wzmianka Arystotelesa, że Platon identyfikował materię z przestrzenią. Terminem „chaos” określano zatem stadium poprzedzające kosmogenezę, głównie jednak materię pierwotną (gr. *ύλη* [hyle]; łac. *silva*), którą pojmowano bądź bardziej po platońsku (niebyt), bądź bardziej po arystotelesowsku (czysta możność), najczęściej jednak po stoicku, czyli jako możność typu dynamicznego. Tak scharakteryzowanemu ch. przypisywano złą duszę (Plutarch z Cheronei).

Myśliciele chrześcijańscy nawiązywali początkowo do hellenistycznych doktryn o ch. Kalcydjusz, a w średniowieczu Bernard z Tours dzielali je bez zastrzeżeń. Inni korygowali je w niektórych punktach: materia pierwotna, zw. ch., jest stworzoną przez Boga z niczego mieszaniną czterech żywiołów (Augustyn); wyprzedza ona kosmogenezę z natury, a nie w czasie (Teodoryk z Chartres); pomieszane żywioły mają właściwości substancjalne i wskutek tego podlegają podstawowym prawom natury (Wilhelm z Conches). Arystotelicy chrześcijańscy pojmowali ch. jako „próżną przestrzeń, w której został uczyniony świat” (Albert Wielki), jako „pewnego rodzaju pomieszczenie, a zarazem zbiornik ciał” (Tomasz z Akwinu). Niektórzy średniowieczni autorzy interpretowali arystotelesowsko-tomistyczną tezę: „formy wywodzą się z możności materii” w świetle stoicko-augustyńskiej teorii *rationes seminales*; w związku z nią pojmowali ch. jako przestrzeń wypełnioną cząstkami elementarnymi, czyli nasionami (*semina*, *causalia*) poszczególnych rzeczy i istot żywych (Rajmund Lull), lub jako mieszaninę cząsteczek, w której każda zawiera się w każdej (Mikołaj z Kuzy).

Charakterystyczne dla powyższej koncepcji przesunięcie akcentu z możliwościowo-materialnej na możliwościowo-wirtualną stronę ch. uwyraźniło się jeszcze bardziej w poglądach filozofów nowożytnych; przedstawiają oni ch. jako epi-

stemologicznie transcendentne prazródło wszelkich sił ujawniających się w kosmosie: jako niewidzialną materię ludzkiego ciała duchowego (Paracelsus); jako *Mysterium Magnum*, czyli jako niepoznawalne dla ludzkiego umysłu boskie dno bytu, z którego wywodzą się dusze i aniołowie, dobro i zło, światłość i ciemność (J. Böhme); jako metafizyczna jedność całkowicie zrównoważonych sił duchowych (równowartość „0”), czyli jako punkt wyjściowy zróżnicowania się tychże sił w kosmosie (F. W. J. Schelling); jako coś, co wprawdzie nie istnieje, ale jest możliwe do zaistnienia, a zatem konieczne do powstania świata (F. X. B. von Baader); jako podstawową prasiłę (*Wille zur Macht*) dynamizującą rzeczywistość, która ze swej natury jest ch. na wieki (F. Nietzsche). Nieliczni filozofowie posługiwali się kosmologiczno-dynamiczną koncepcją ch. w swych charakterystykach społeczeństwa pierwotnego („walka wszystkich przeciw wszystkim”) lub stanów, w jakie rebelia wtrąca państwa (T. Hobbes).

Bibliografia: H. Gunkel, *Schöpfung und Ch. in Urzeit und Endzeit*, Gö 1895, 1921²; F. Bortzel, *Zu den antiken Ch.-Kosmogonien*, Archiv für Religionwissenschaft 28 (1930), 253–268; D. Mahnke, *Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt*, HI 1937; F. Solmsen, *Ch. und Apeiron*, SIFC 24 (1950), 235–248; W. Jaeger, *Die Theologie der frühen griechischen Denker*, St 1953, 22–26; G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield, *The Presocratic Philosophers*, C 1957, 1983², 24–34 (*Filozofia przedsokratejska*, Wwa-Pz 1999); A. F. Lossev, *Ch. antyczny*, Meander 9 (1957), 283–293; E. Colomer, *Nikolaus von Kues und Raimund Lull*, B 1961, 178; M. Heidegger, *Nietzsche*, Pfullingen 1961, 1982⁴, I 350; E. W. Platzeck, *Der Naturbegriff Raimund Lulls im Rahmen seiner „Ars magna”*, w: *La filosofia della natura nel Medioevo*, Mi 1966, 106–110; M. Kurdzialek, U. Dierse, R. Kuhlen, HWP I 980–984.

Marian Kurdzialek